

Stave Church

FRA EN OMVISNING I GOL STAVKIRKE

Jørgen H. Jensenius. *Middelalderforum*, nr.2/1996: 15-23.

Publiseringen av materiale om stavkirkene regnes ofte å ha startet i Dresden i 1837. Da fikk maleren, professor J.C.C. Dahl utgitt et plansjeverk med en kort innledning, og oppmålinger av noen stavkirker utført av arkitekten Franz Wilhelm Schiertz (Dahl 1837). På den tiden var det ingen fagutdannelse innen bygningshistorie i Norge og knapt noe fagmiljø. De ulike forskere som etter hvert engasjerte seg i vår bygningshistorie hadde ulik bakgrunn, kompetanse, erfaring, motiv og muligheter. Historikerne Faye, Keyser og Munch, juristen Nicolaysen, teologen Sundt, kunsthistorikerne Lange og Dietrichson er de store navn fra forrige århundre innen norsk arkitekturforskningen.

Mellom sagaenes beskrivelser og bygningene slik de var bevart var det brudd, og det var heller ingen kobling mellom skandinavisk og europeisk tradisjon i bygningshistorien. Først i perioden 1870 til 1896 ante man at det måtte ha vært en eldre bygningstype som hverken var beskrevet i sagaene eller var identiske med de stående stavkirkene. De synlige spor var de gjenanvendte delene i Urnes og enkeltfunn under stående kirker. Det var imidlertid ikke mulig å si om dette var fra det litterært beskrevne hovet, eller en eldre kirketype.

Nicolay Nicolaysen nedla et stort og grunnleggende vitenskapelig innsamlingsarbeid, mens Lorenz Dietrichson har preget stavkirkeforskningen fram til i dag ved sin bok «De norske stavkirker» (Dietrichson 1892). Særlig var diskusjonen om hovets eventuelle påvirkning på kirkene intens gjennom mange år. Arkitekten Herman Major Schirmer var en av dem som mente at stavkirkenes opprinnelse var å finne i den gamle norrøne hallen eller skålen, slik man mente å ha funnet dem ved arkeologiske utgravninger blant annet på Island (Schirmer 1906:79).

Teorien om hovets påvirkning på stavkirkene var den dominerende oppfatning frem til 1950-årene. Arkeologisk ble dette avvist av Åge Roussel for Islands vedkommende (Roussel 1943:216-7). Olaf Olsens avhandling fra 1966 gikk enda videre i å beskrive hov nærmest utelukkende som en funksjon. Om det i det hele tatt har vært spesielle hovbygninger, har vi enda ikke påvist dem, mente han (Olsen 1966:100). Med påvisning av stolpehull fra mulige eldre kirkebygg under stående kirker, ble diskusjonen om kirkenes opprinnelse brakt et stykke videre med konkret viten, først ved gravningen i Urnes (Christie 1958).

STAVKIRKEN FRA GOL

Med dette som bakgrunn kan vi se nærmere på den gjenoppførte Gol stavkirke på Bygdøy Folkemuseum.

I 1837 kjøpte kong Karl Johan deler av området der Folkemuseet nå ligger for egne midler, og i 1863 ble det kjøpt av Staten med bruksrett for den til enhver tid regjerende konge. Kammerherre Holst ville lage en landskapspark etter utenlandsk mønster, men han fikk den ideen at man isteden for kopier og parafraaser skulle ha autentiske bygninger plassert i parken (Hegard 1994:109). I 1881 fikk han flyttet Hovestuen fra Telemark og satt den opp her, og i 1884 ble stavkirken kjøpt, den sto på Gol i Hallingdal, men skulle rives fordi den var blitt for liten for menigheten.

Kirkene ble laget for at en menighet skulle ha et møtested, et innviet rom hvor de kunne feire messen, delta i de sakramentale handlingene og be på egenhånd. Menigheten forandret kirken etter sine behov gjennom hundreårene. Til slutt var disse behovene så ulike bygningens størrelse og form at man bestemte seg for å rive den og bygge på nytt. Da overførte man inventar og daglig bruk til den nye bygningen, som ble Gol kirke. «Gol kirke» er den bygningen som til enhver tid står på det stedet som er menighetens kirkested, den eldre kirken er ikke lenger kirke, men en bygning som kan rives eller flyttes. For å skille de to kaller vi den eldre for «Gol stavkirke», etter byggemåten.

GJENREISNINGEN

Da Fortidsminnesmerkeforeningen kjøpte kirken på Gol var den blitt nokså om- og påbygget gjennom hundreårene. Takrytteren var fornyet og middelalderkoret revet og erstattet med et større i lafteverk. Kirkerommet var utvidet ved at svalgangene hadde blitt revet og erstattet med yttervegger. Foreningen ønsket å føre kirken tilbake til sin opprinnelige form og arkitekt Waldemar Hansteen sto for dette arbeidet fra 1884, mens kammerherre Holst hadde den avgjørende myndighet på en del områder (Hansteen 1888:21). Det var langt på vei mulig å finne ut hvordan kirken hadde vært, og der man ikke visste, valgte Hansteen å kopiere deler fra Borgund for det som manglet (Hansteen 1886:21-22).

På samme måte brukte man Borgund som forbilde når det gjaldt apsis. Hansteens undersøkelse og hans tilbakeføring til en mulig form synes forbilledlig, selv om vi i dag ville hatt motforestillinger mot å kopiere andre kirkers former der vi ikke visste. Dette er en puristisk holdning som stadig fører til diskusjon mellom impliserte parter i denne type arbeid.

Stavkirken er satt inn i en museumssammenheng og kan beundres og studeres som det fortidsminnet den er. Så lenge den sto på Gol var den en levende realitet som menighetens kirke. Fra 1200-tallet til 1880-årene var det ikke bare en gammel kirke som «var i bruk», den var stedets kirke som ble forandret etter behov og fortolkning. Innvielsen av alteret og kirkerommet i middelalderen gjorde bygningen til Gol menighets kirke, sosialt, teologisk og juridisk. Om det var en relikvie i relikviegemmet i alterplaten ble dette antageligvis fjernet etter Reformasjonen, ved det var bygningen ikke lenger innviet kirke etter katolsk oppfatning. Kirken ble deretter brukt etter lutheransk ritus frem til 1881.

Etter at kirken ble innlemmet i Folkemuseets samlinger i 1907 har den jevnlig vært brukt, det har vært forrettet lutheranske gudstjenester og katolske messer har vært feiret i den. Det må bety at selv om kirken ikke formelt er en innviet og ikke anneks til en menighetskirke, blir den av de fleste oppfattet som «kirke» i praksis. Man kan si at arkitekturen her definerer vår opplevelse av bruken. På samme måte som at vi opplever bygningen som «norsk», opplever vi den fremdeles som «kirke».

KIRKEGÅRDEN

Opprinnelig sto stavkirken på den gamle kirkegården, 500 m sørvest for den nåværende Gol kirke (Christie 1981(2): 39). Årringundersøkelse viser at tømmeret kan være hugget i 1212, og kirken må derfor være bygget i tiden etter dette. Kirken skulle være orientert, plassert med lengdeaksen mot øst, der dette var mulig av topografiske grunner. Det førte til at man på grunn av terrengets fall måtte ha en ca. 2 m høy mur under kirkens østre del.

Som regel hadde menighetskirkeene en kirkegård rundt seg, av en størrelse som passet med menighetens behov. Vi vet lite om hvordan jord ble kjøpt eller gitt, hvordan man kom frem til plassering, størrelse og form. Siden de fleste kirkegårder nok er utvidet gjennom tiden, er det vanskelig å vite om vi fremdeles har kirkegårder av opprinnelig størrelse. For en del kirker reist på 1200-tallet, var det en tidligere trekirke de erstattet, det ser vi ved de arkeologiske undersøkelsene som har vært foretatt på kirketufter og under stående kirker. De nye kirkene kan ofte ha blitt lagt på samme sted som den eldre kirkebygningen, da forstyrret de minst de tidligere begravelserne.

Det å definere tuften og markere et område rundt kirkebygningen må ha vært sett på som del av byggingen. Gjennom historien har ulike lands kirkemøter anbefalt størrelser på asylområdet rundt kirkebygningen, dette var en rent praktisk garanti med juridisk betydning, og uten noe religiøst innhold. Om kirkegården var ny, skulle den helst innvies sammen med kirken. En kirkegård som var tatt i bruk eides ikke lenger på samme måten av den som bygget kirken, tuften kunne ikke lenger omsettes etter at begravelse hadde blitt foretatt eller en biskoppelig innvielse hadde funnet sted (Nilsson 1987:68). Biskopens innvielse må ha blitt oppfattet som en fredlysning, bekreftet og garantert av kongen. Ved å skyve grensen for det fredlyste området til utenfor et stykke jord rundt selve kirken og definere det med et gjerde, kunne det ikke være tvil om eiendomsgrensen, eller grensen for asylprivilegiet, retten til å gi grid til den som flyktet til kirkegård og kirke. Denne retten, som ikke var sterkere enn garantien fra den lokale hersker, ble forsøkt nedfelt i lokale avtaler gjennom hundreårene (Ducloux 1994:263ff).

Først i 1139 fikk kirkegårdene ius asyli på II Laterankonsil. Deretter ble dette nedfelt blant ulike rettsregler i juristen Gratians samling av kirkerett fra omkring 1140, som i lang tid var Kirkens rett. I norsk rett tok det lenger tid før prinsippet om beskyttelse på kirkegård ble akseptert, først i 1273 kom erkebiskop Jons utkast, som forøvrig ikke ble vedtatt (NGL II:347, n.23). I Magnus Håkonssons utkast til kristenrett fra 1200-årene er enhver sikret asyl og presten ble pålagt å sørge for underhold (NB, 7; NGL II:296). Men dette var i teorien. Selv om Kirken kunne true fredsbrøyttere med ekskommunikasjon var dette til liten hjelp i ufredstider, noe våre sagaer viser. Det kan se ut som om det bare var i kongskirkene, der kongens hird kunne passe på, at freden ble respektert på kirkegårdene. Ellers måtte de som ønsket å flykte lukke seg inne i kirkene. Beskrivelser av slike hendelser i sagaene viser at forfølgere både brøt seg inn i og brente ned kirkene for å få fatt i dem de forfulgte. Allikevel er dette beskrivelser som forteller om noe uvanlig og dramatisk. Det er også mange eksempler på at Kirkens kamp gjennom hundreårene for å oppnå respekt for kampfrie tidsperioder og -steder og asylretten i kirkene sparte liv og eiendom og reddet flyktende fra en vilkårlig straff (Musto 1986:71).

KIRKEBYGNINGEN

Mye i denne kirken virker fremmedartet på oss i dag, selv om vi lever i hovedsakelig den samme kristne tradisjon man gjorde i Middelalderen, på nesten samme sted, og med trebyggetradisjonen rundt oss, om enn i en annen form. Svalgangen rundt kirken kom til etter hvert. Den beskytter bygningens nedre del mot fukt, den kunne være god å oppholde seg i før og etter messen og den ble brukt som lagerplass.

Vi synes kanskje kirken er noe mørk i forhold til det vi er vant til. I tillegg til at folk tidligere aksepterte mørkere rom enn vi gjør, må vi tenke oss kirken trehvit da den ble montert, hvor lyset fra gluggene i midtromsveggene om dagen har blitt reflektert i motsatt vegg og lyst opp rommet. Dørene i koret og skipet kan også ha vært åpne og gitt lys. Vi er uvante med å stå i kirken, noe man fremdeles gjør i østkirkene, tilsynelatende uten problemer. En viktig forskjell fra vår tid er at da kirken ble reist var det vanlig med liten kontakt mellom presten og menigheten under deler av

messefeiringen.

Dette påvirket innredningen i skipet og menighetens handlinger. Privat bønn med rosenkrans eller foran sidealtre med bilder eller skulptur kunne komme i tillegg til oppmerksomheten mot koret. Oppfattelsen om menighetens deltagelse har variert gjennom hundreårene, vi ser annerledes på dette i dag enn man gjorde i middelalderen. Ved liturgireformen etter Det annet Vatikankonsil i 1960-årene var dette et viktig punkt, nå er menigheten med i messefeiringen på en helt annen måte enn før. I dag er dessuten alteret snudd, og presten står igjen vendt mot menigheten i katolske kirker, slik det ofte var vanlig i Kirkens eldste tid.

Den faste regelen var at messe bare skulle feires ved innviet alter i en kirke, men det fantes unntak. Messe kunne feires ute om det var nødvendig, hvis man hadde innviet reisealter og de riktige kar og bøker. Men det ble stadig gjentatt forbud mot messe i private hjem, selv om det fantes unntak for en avkortet messe hos syke og døende (Friedberg 1879:1302). For å unngå misbruk og problemer med eiendomsrett skulle ikke kirker være del av bolighus, men være innrettet i en separat bygning.

DE ELDRE TREKIRKENE

Vi vet ikke hvilke avtaler misjonærene, kongen eller andre byggherrer hadde med byggerne om kirkene, men det er rimelig å tenke seg at drøftingen omkring byggeoppdraget hovedsakelig inneholdt tidløse problemstillinger som soliditet, økonomi, utførelse, materialbruk, konstruktiv eleganse, forseggjort dekor, lønn og tidsbruk. Byggetradisjonen i tre i alle Nordsjølandene hadde grunnleggende likheter, selv om det var utviklet ulike varianter ut fra de krav lokalt miljø, økonomi, materialtilgang og klima satte. Det var derfor neppe noe problem å bygge for funksjonen «kirke» i den lokale byggetradisjon da dette behovet meldte seg på 900-tallet i Norge.

De første kirkene bør ha oppfylt samme krav til størrelse som alle senere, at bygningen skulle romme presten og hans funksjon og menigheten. De få kapellene eller kirkene fra 1000-tallet vi har funnet arkeologiske spor etter i Norge, er av ulik størrelse. I Ringeby var den tidligere trekirken omtrent 5 x 8 m i skipet, den har derfor kunnet huse opp til et par hundre mennesker stående og har vel dekket plassbehovet for menigheten på 1000/1100-tallet (Jensenius og Skre 1983:10). Finner vi spor av mindre bygninger, må vi regne med at de var beregnet på bare små forsamlinger, slik som folket på en gård eller i en grend (Jensenius 1979:3).

Den internasjonale Kirke stilte få normative krav til nye kirker, man finner ikke retningslinjer for kirkers form eller størrelse. Det var formelt ikke noen «kristen arkitektur», Kirken var primært opptatt av funksjonen og overlot til biskop og byggherre å lage en passende bygning ut fra lokal tradisjon og økonomi. Vi kan også se dette av innvielsesritualene der biskopen går gjennom og stadfester tilstedeværelsen av de liturgiske minimumskrav til den nye bygningen. En bygning med ett rom med atskillelse i den ene enden, eller helst to atskilte rom, i tillegg til at bygningen måtte legges orientert, synes å ha vært de viktigste kravene. I praksis var det imidlertid en klar oppfatning av at tradisjonen også forutsatte kontinuitet i kirkebyggingens form, størrelse og dekor. En kirke skulle skille seg ut fra andre bygninger ved sin funksjon, ha særpreg som både knyttet funksjonen til stedet og til en tidløs tradisjon med røtter tilbake til arkitekturen fra Middelhavsområdet. Vi er derfor aldri i tvil om hva som er en kirke, uansett hvor vi kommer i Europa. Det spesielt norske var klima, topografi og materialer. Videre var det materialkunnskap, byggemåte og lokal tradisjon som bestemte planlegging, utførelse og bruk. Sosiale mønstre, åndelige verdier og fremmed adferd var allmennmenneskelige og kunne påvirkes av fremmed innflytelse.

Dette er bakgrunnen om vi tenker oss tilbake til en eventuell eldre kirke på Gol, som kanskje ble reist der lenge før 1212. Det kan ha vært en mindre trekirke, kanskje med hjørnestolpene gravet ned

i bakken. Denne type bygning var nok ikke konstruktivt så ulik den vi ser her på Folkemuseet, men kan ha vært mindre og hatt et noe mer alderdommelig preg, slik som vi kan se på de gjenbrukte materialene i Urnes stavkirke (Christie 1958). Ved å se på trekk fra de stående 28 stavkirkene, kan vi slutte oss til noe av konstruksjonsmåten av de eldre trekirkene.

PLANLEGGINGEN AV KIRKEN

Om man tenker seg at de første bygninger definert som kirker ble reist 900-tallet, står vi overfor en mer enn 200 år lang tradisjon i å bygge for denne spesielle funksjonen, før stavkirken fra Gol ble reist. I løpet av så lang tid må mye skjedd i den kirkelige praksis og i tolkningen av forholdet mellom arkitektur og liturgi. Behov og ønsker har forandret seg, politiske og sosiale forhold og økonomien har stilt nye krav og gitt nye muligheter. På 200 år må det også ha blitt samlet ny erfaring i en byggepraksis. Når funksjoner ble forandret har form og størrelse på bygningene også måtte justeres (Christie 1981(1):174). Gradvis løste man problemer i konstruksjonen og kunne forandre noe ved neste byggeoppgave. Ved prøving og feiling hadde man kommet frem til nye løsninger som fungerte. Man har kunnet perfektionere løsninger i hvert element og i sammenføyningene mellom dem (Christie 1971:41ff).

Det har også vært tatt inn tidstypiske former fra andre bygg, og fra stenkirker. Slike former måtte tillempes de muligheter og begrensninger som er i trearkitekturen, det vil si at man nok kunne etterligne former fra stenarkitekturen, men måtte omforme dem på en hensiktsmessig måte til treet. Av de stående stavkirkene ser vi at det var regionale og lokale forskjeller, og ned til mindre forskjeller mellom to nabokirker. Allikevel hadde de alle den samme funksjon, og var umiskjennelig «kirker» i den internasjonale Kirke.

Stavkirkebyggerne som planla kirken på Gol hadde derfor sin bakgrunn i en spesielt gjennomarbeidet og gjennomtenkt planlegging, for en type bygg som nok ofte fikk særlig oppmerksomhet. Byggerne fortsatte denne praksis og gjorde mindre forandringer fra kirke til kirke, slik at det over tid foregikk en synlig utvikling i form og størrelse. Designproblematikken var å innføre og kombinere moderne form og dekor med det gamle. Så lenge dette kunne gjøres uten konstruktive problemer var det få problemer. Men skulle man forandre den tilvante konstruksjonen, måtte designen være rettet mot de statiske problemene som ville oppstå. Slike problemer ble løst ut fra prøving og feiling og kunne uttrykkes i hensiktsmessige huskereglene. Dette var geometriske former og aritmetiske forhold som var uttrykk for mengdeberegning og volumdefineringsregler (Jensenius 1988). Huskereglene måtte være mulige å kombinere. Det er derfor nærliggende å anta at ett sett regler gjaldt gulvene, ett sett gjaldt veggene, at skipet hadde sitt system og koret et tilsvarende som overlappet. På denne måten var det mulig på forhånd å planlegge materialemengde og materialdimensjoner.

En slik bruk av geometri og aritmetikk garanterte ikke en sunn løsning, slik vår statikk i dag gjør, den kunne bare være veiledende. Denne type systematisering av innsikt forutsatte erfaring, man måtte også vite at konstruksjonen ville holde. Ettersom man vant mer praktisk kunnskap kunne man øke lengder, minske tverrsnitt eller begrense antall elementer. Disse nye erfaringene måtte så igjen overføres til andre antall enheter eller nye geometriske former. Hverken aritmetiske forhold eller geometriske figurer representerte derfor et planleggingssystem som var gitt en gang for alle i denne typen bygning (Jensenius 1988(2):118).

Fremmede impulser, lokal erfaring og huskereglene gikk hånd i hånd og førte til en stadig forandring av stavkirkenes form og størrelse. Men siden denne forandringen også var styrt av ønsker og krav som lå utenfor arkitekturen, ser vi at utviklingen av bygningene ikke alltid gikk mot de mest teknisk sunne løsningene. Det kan ha vært nødvendig å skifte ut gode med mindre gode løsninger for å

oppfylle andre krav som ble fremmet enn soliditet.

Tommelfingerreglene var bundet til erfaringer med treet som byggemateriale, og måtte tilpasses dette. I tillegg burde formene og forholdene være lette å huske, enkle å bruke, og tilfredsstillende de rådende estetiske og religiøst symbolske krav. Former og tall som tradisjonelt ble tillagt symbolverdi, kunne velges om det for øvrig passet inn, man kunne finne symboltolkninger til nesten ethvert tall og enhver geometrisk form, og derved tolke det ferdige bygg ut fra disse.

Det finnes en omfattende fortolkning med tallsymbolikk som legges inn i det ferdige bygget i prekenes og andre teologiske forklaringer utover i middelalderen. I prekenstoffet finnes for eksempel ofte allusjoner til Salomos Tempel som et forbilde for kirkebygningene, uten at dette har fått synlige følger for den praktiske planleggingen så langt vi kan se (Hjelde 1990:290). Om dette ble lagt vekt på i praksis av byggerne vet vi lite om. Byggenes huskereglene og innvielsesritualer er både pragmatiske og nøkterne. Men det kan ha ligget noe i planleggingen som skilte kirker fra andre bygninger. Noe ved Templet i Jerusalem, Den Hellige Gravs kirke, en pilegrimskirke, eller en kirke i nærheten som man likte, kan ha inspirert til kopiering. En bygningsform, en geometrisk figur, et målforhold eller en relikvie kan ha vært slike forbilder. Ved å ta med slike elementer i en ny bygning knyttet man an til det eldre forbildet og den internasjonale Kirke.

Slik vi ser stavkirken fra Gol på Folkemuseet i dag, er den mer et minnesmerke enn en kirke i og med at den er tatt ut av sin opprinnelige sammenheng. Ikke er det noen menighet som hører til kirken, kirken står ikke på innviet kirkegård, den er ikke innviet etter sin opprinnelige intensjon og restaureringen førte inn en annen kirkes former. Allikevel bør ikke dette forhindre oss i å være glade for at noen tok seg av en bygning som ellers ville blitt revet og hvor materialene kanskje ville forsvunnet for alltid.

BIBLIOGRAFI

- Christie, Håkon 1958: Urnes stavkirkes forløper belyst ved utgravninger under kirken, *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers bevaring Årbok*, vol. 113: 49-74.
- Christie, Håkon 1971: *Middelalderen bygger i tre*, Oslo.
- Christie, Håkon 1981(1): Stavkirkene – arkitektur, *Norges Kunsthistorie*, vol. I: 139-52, Oslo.
- Christie, Sigrid og Håkon 1981(2): *Norges Kirker, Buskerud, Bind 1*, Oslo.
- Dahl, J.C.C. 1837: *Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens*. Dresden.
- Dietrichson, L. 1892: *De norske stavkirker*, Kristiania.
- Ducloux, Anne 1994: *Ad ecclesiam confugere. Naissance du droit d'asile dans les églises (Ive-milieu du Ve s.)*. Paris.
- Friedberg, E. 1879: *Decretum magistri Gratiani*, vol. I-II, Leipzig.
- Hansteen, W. 1886: *Den Gamle Stavkirke fra Gol i Hallingdal. «Fjerde Beretning om Bygdø Kongsgaard med Tilæg»*. Christiania.
- Hansteen, W. 1888: *Den gamle stavkirke fra Gol i Hallingdal. Bygninger fra Norges*

Middelalder hvilke Hs. Maj. Kong Oscar den II har ladet flytte til Bygdø Kongsgaard.
Christiania.

- Hegard, Tonte 1985: *Romantikk og fortidsvern*, Oslo.
- Hegard, Tonte 1994: Museet i parken. I: Bygdøy. Drømmen om Arkadia, *Byminner* nr. 2/3: 100.
- Hjelde, Oddmund 1990: *Norsk preken i det 12. århundre. Studier i Gammel Norsk Homilie-bok*. Oslo, mangfoldiggjort.
- Jensenius, J.H. 1980: Sikring av en stavkirke. Arbeidene i Høre 1979, *Vern og Virke* 1979: 1-6, Oslo.
- Jensenius, J.H. og D.Skre 1984: Ringebu stavkirke forteller, *Hemgrenda* 1983:2-16.
- Jensenius, J.H. 1988(1): *Lomen stavkirke. En matematisk analyse*. Riksantikvarens skrifter, vol. 5. Oslo.
- Jensenius, J.H. 1988(2): «Kirkene ingen kunne målbinde». Undersøkelser om proporsjonssystemer i norske kirker. *Viking*, vol. LXI, 1988:117-134.
- NGL 1846-95: *Norges Gamle Lover indtil 1387*, red. R.Keyser et al. vol. I-IV, Christiania.
- Nilsson, Bertil 1989: *De sepultris. Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*. Stockholm.
- Musto, Ronald G. 1986: *The catholic peace tradition*. New York.
- Olsen, Olaf 1966: *Hørg, hov og kirke*. København.
- Roussel, Aage 1943: *Islands gudehove*, I: Stenberger 1943: 215-23.
- Schirmer, H.M.1906: Horg og Hov. *Foreningen til norske fortidsminnesmærkers bevaring Aarsberetning*, vol. 63:49-84.
- [Stenberger, M.(red) 1943: *Forntida gårdar i Island*. København.]{.bibliografi}

Stavkirke.info

- [Stavkirke.info](http://stavkirke.info)
- info@stavkirke.info

En side om stavkirker og stolpekirker, laget av sivilarkitekt, dr.ing. Jørgen H. Jensenius (1946-2017), spesialist på oppmåling og dokumentasjon av middelalderens trekirker i Norge.